

Зоҳиджон ИСЛОМОВ,
*Ўзбекистон халқаро ислом
академияси проректори,
филология фанлари доктори, профессор*

“МУФИД ФИ-Т-ТАСРИФ” – МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ ТИЛШУНОСЛИККА ОИД ЯНГИ АСАРИ

Абулқосим Маҳмуд Замахшарий дунё илм аҳллари томонидан ҳақли равишда буюк қомусий олим сифатида эътироф этилган. Алломанинг тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик, дидактика, исломшунослик каби турли фан соҳаларига бағишланган 72 та нодир асар яратганлиги аниқланган. Замахшарий араб тилшунослиги, унинг назарий масалалари хусусан, морфология, синтаксис соҳасида улкан илмий янгиликлар яратди. Олим араб тилшунослигига бағишланган 30 га яқин мукаммал юқори илмий савиядаги асарлар ёзди ва мусулмон дунёси олимлари томонидан “Устозу-л-араб ва-л-ажам” – “Араблар ва араб бўлмаган миллатларнинг устози” деган шарафли номга сазовор бўлди. Инсоният тамаддунининг қадимий маданий марказларидан саналган Хоразмда туғилган

олим ислом фани ҳамда маданиятига, айниқса араб тили, адабиётига ўзгача муҳаббат билан қарайди ва уларни мукаммал эгаллашга ҳаётини бағишлайди. У дастлаб араб тили сабоқларини маҳаллий олимлардан сўнгра барча фанларнинг билимдони, асрнинг ягона зоти номи билан танилган Абу Музар Заббий Исфаҳоний каби машҳур тилшунослардан олади. Хоразмшоҳлар давлатида алоҳида нуфузга эга бўлган Низомулмулк, тиббий билимлар султони Ҳаким Али ибн Муҳаммад Ҳижозий, файласуф, фақиҳ Баҳовуддин Абу Муҳаммад Хирақий, алломай замон Рашидуддин Муҳаммад Ватвот, навҳу сарф, аруз илмларининг билимдони Абдулҳасан Али Хоразмий, фозиллар ҳужжаси, адиблар сайиди, машойихлар фаҳри Абулҳасан Али ибн Муҳаммад Хоразмий, фикҳ илмининг фаридуззамони Абу Муҳаммад

Маҳмуд Хоразмий, фалакиёт илмининг шамси Муаййиддин Маҳмуд ибн Умар Хоразмий, манзарулоам Аловуддин Абулфатҳ Самарқандийлар Маҳмуд Замахшарий илмий муҳитининг шаклланишига ижобий таъсири кўрсатган.

1. Маҳмуд Замахшарий грамматик меросида “Муфассал фи санаъати-л-иъроб” – “Эъроб санъати ҳақида муфассал китоб” асарининг ўрни бекиёс.

Араб тили грамматикасига бағишланган йирик фундаментал манба. Уни Замахшарий Маккада яшаган пайтида 513/1119 йил декабр бошлари 518/1124 йилнинг март оyi оралиғида ёзиб тугаллаган. Тилшунос олимлар бу асарни ўз илмий қиммати жиҳатидан таникли араб тилшуноси Сибавайҳнинг “Китоб Сибавайҳ”идан кейинги иккинчи ўринга қўядилар. Асар араб тили нахву сарфини ўргатиш бўйича энг машҳур асарлардан саналган. Ўз давридаёқ мусулмон халқлари орасида кенг тарқалади. Жумладан, Шом ҳокими Музаффариддин Мусо Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олганга беш минг кумуш танга пул ва сарупо совға беришини ваъда қилган. Бир қатор олимлар асарни ёд олиб, мукофотга сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган.

“Муфассал” асари тўрт қисмдар иборат. Биринчи қисм исмлар, иккинчи қисм феъллар, учинчи қисм ҳарфлар, тўртинчи қисм барча ҳолатлар учун муштарак бўлган қоидаларга бағишланган. “Муфассал” шу турдаги бошқа асарлардан грамматик қоидаларнинг юқори илмий савияда баён этилганлиги билан ажралиб туради.

Маҳмуд Замахшарий ўзининг машҳур “Муфассал” асарини ёзиб, Хоразмга қайтиб келганидан сўнг маҳаллий халқлар эҳтиёжи учун уни қисқартириб “Унмузаж фи-н-наҳв” – “Наҳв илмидан намуна” номли асарини яратади ва уни Мужийруд-д-давла Абу-л-Фатҳ Али ибн Ҳусайн Ардистонийга ҳадя қилган. Асар муқаддима ва уч бобдан иборат. Ҳажман катта бўлган биринчи боб исм туркумидаги сўзларга бағишланган. Унда исм туркумига таъриф берилган ва у билан

боғлиқ боғлиқ 12 тури шарҳланган. Иккинчи боб феълларга бағишланган. Унда араб тилидаги феъл туркуми билан барча ҳолатлар аниқ мисоллар билан изоҳланган. Жумладан, феъл замонлари, майллари, даражалари, турли маъно хусусиятлари очиб берилган. Асарнинг учинчи боби ҳарфларга оид ва 23 фаслдан иборат. Унда ёрдамчи сўз туркумига кирувчи боғловчи,юклама, қўмакчиларга оид қоидалар ёритилган.

Шунингдек, олим араб тили грамматикасига бағишланган “Аъжабу-л-ажаб фи шарҳ “Ломияти-л-араб” – “Араб грамматикасига оид “Ломия” асарининг энг ажойиб шарҳи”, “Дурруд-даир ал-мунтахаб мин кинаят ва истиъбат ва ташбиҳати-л-араб” – “Араб тилидаги киноя, истиора ва ташбеҳларга оид гавҳарлар”, “Муфрад ва-л-муаллаф фи-н-наҳв” – “Араб грамматикасида содда ва мураккаб сўзлар”, “Муқаддмату-л-адаб” – “Адаб илмига кириш”, “Рисалату-т-тасарруфот” – “Морфологияга оид рисола”, “Рисала фи-л-мажоз ва-л-истиъара” – “Мажоз ва истиъора ҳақида рисола”, “Таълиму-л-мубтадий ва иршоду-л-муктадий” – “Бошловчи учун таълим ва эргашувчи учун йўлланма”, “Шарҳу-л-Муфассал” – “Муфассал” асарига шарҳ”, “Амолий фи-н-наҳв” – “Грамматика борасида имлолар”, “Асмо фи-л-луғати” – “Тилшуносликда исмлар”, “Муфрад ва-л-мураккаб фи-л-арабия” – “Араб тилидаги бирлик ва кўплик”, “Ҳошия ала-л-Муфассал” – “Муфассал” асарига ҳошия”.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Муфид фи-т-тасриф” – “Феълларнинг тусланишига оид фойдали манба” рисоласи муаллифнинг морфологияга оид янги топилган асари саналади. Ушбу рисола ҳақидаги маълумотлар Маҳмуд Замахшарийнинг таржимаи ҳолларини ёзган олимларнинг асарларида, энциклопедик манбаларда ҳам зикр этилмаган. Тилшунос олим Музҳирий (ваф. 727/1327) ўзининг “Мукмил фи шарҳи-л-Муфассал” номли китобида Замахшарийнинг “Муфид фи-т-тасриф” асарида бир неча иқтибослар келтирган.

Маҳмуд Замахшарийнинг буюк тилшунос

олим сифатидаги маҳорати шундаки, у ўзининг араб тили грамматикасига оид ўта мукаммал ва мураккаб фундаментал “Муфасссал фи санъати-л-иъроб” асари билан бирга жуда содда, тушунилиши осон “Унмузаж фи-н-наҳв”, “Муфид фи-т-тасриф” каби рисолаларини моҳирлик билан ярата олган. Мазкур грамматик асарлар ўз китобхонлари ва фойдаланувчиларининг талаби ва савиясига ўта мос тушган.

Рисола сарф (морфология) илмининг асосий мавзуларини ўз ичига тўлалигича қамраб олган, ўқувчига тушунарли бўладиган даражада қисқа битилган. Асарда араб тилидаги феълларнинг туслинишига оид содда ва муҳим қоидалар берилган.

Муаллиф рисолага мукаддима киритмаган, асар номидан унинг мазмун моҳияти англашилган. Бу китоб сарф илми борасидаги Ибн Жиннийнинг “Мулукий”, Майдонийнинг “Нузҳату-т-тараф”, Журжонийнинг “Мифтах фи-с-сарф” каби мухтасар асарларини йўлини тутган.

Бу китоб феълларни туслаш ҳамда феъллардан ҳосил бўлган исмларни турлаш борасида бир қанча боб ва фаслларни, уч ундошли асосий қолип шакли, тўрт ундошли асосий қолип шакли, уч ундошли асосий қолипдан ясалган ҳосила боблари, тўрт ундошли асосий қолипдан ясалган ҳосила боблари, туслашдаги мезонлар, ўтимли ва ўтимсиз феъллар, ўзакнинг 2 ва 3 чи ундошлари бир хил бўлган - иккиланган ўзак, иккита бир хил бўғин такрорланиши орқали ясаладиган иккиланган феъллар, ўзагида ҳамза бўлган феълларнинг тусланишига оид баъзи қоидаларни ўз ичига олган.

Сўнг муаллиф феълни беш қисмга бўлган: ўтган, ҳозирги келаси, буйруқ ҳамда хайрат ва таажжубни ифодалашнинг икки шакли. Шунингдек, ўтган замон, ҳозирги келаси замон, амр феълларини аниқ ва мажҳул даражаларга ажратилиши, тўғри, иллатли ҳолатларида тусланиш масалаларини ёритган. Таажжуб феълига келсак, у тусланмайдиган

ўзгармас феъл бўлгани учун уни туслаш масалаларини келтирмаган. Лекин, таажжуб феълининг шартлари ҳамда бу феъллардан таажжуб феълини ясаш шартларини жуда ҳам енгил услуб билан ёритган. Китоб феъллардан ясаладиган исмларни ҳам ўз ичига олган, улар: масдар (ҳаракат номи), аниқ даража сифатдоши, ортторма даража сифати, мимли масдар ҳамда замон ва макон номлари ёритувчи мавзулар билан якунланади.

Маҳмуд Замахшарий китобнинг бошидан то охиригача бир хил услубни тутган. Аввало, феълни таърифини ва унга мисол, сўнг унинг классификациясини келтиради. Сўнг уни шахс қўшимчаларини қабул қилиши ҳамда эга ва воситасиз тўлдирувчини бошқаришига оид қоидаларни келтиради. Феъл ўзаги тўғри, иллатли ва иккиланган шаклда бўлганида қандай фонетик ўзгаришлар бўлиши мисоллар асосида тушунтирилган. Бу феълларнинг 1, 2 ва 3 шахс музаккар ва муаннас жинсларининг бирлик, иккилик ва кўплик шакллари ҳосил қилувчи шахс сон қўшимчаларининг бириктирилган қоидаларини ёритиб берган.

Замахшарий ўтган замон, ҳозирги келаси замон ва буйруқ майлини тушунтиришда ҳам айнан шу услубни қўллаган. Шунингдек, бу феълларнинг ўзак ҳарфлари иллатли ҳарф бўлган ҳолатида ҳам бир хил йўлни тутганини кўриш мумкин. Бунда муаллиф бундай феълларни уч қисмга бўлдилар: биринчи ўзак ундоши иллатли ҳарф бўлган- тўғрига ўхшаш (мисол), иккинчи ўзак ундоши иллатли ҳарф бўлган (ажваф), учинчи ўзак ундоши иллатли ҳарф бўлган (ноқис).

Эга вазифасини бажарувчи ҳозирги келаси замон феълининг мавзусида ажваф ҳамда ноқислар феъл турларининг истилоҳларини келтирган, лекин тўғрига ўхшаш феълларнинг истилоҳини келтирмаган. Шунингдек, эга вазифасини бажарувчи ўтган замон феълга олмошларнинг қўшилишида биринчи ўзак ундоши иллатли бўлганнинг масаласини ҳам келтирмадилар. Муаллифнинг бу китобида равшан кўринган услубларидан яна бири шуки,

у зот аввало уч ундошли асосий қолип шакли келтириб, сўнг унга тааллуқли ҳосила боблари ва тўрт ўзакли феълларни зикр қилгн.

Феълларга қўшиладиган исмларга келадиган бўлсак, масдар, исми фоил, исми мафъуларда рисола бошида қўлланган услубга ўхшаш йўлни тутати. Аввало бу исмларнинг уч ўзакли феълдан олинладиган шаклини келтирадилар, ундан кейин бошқа шаклларнинг ясаиш йўлларига ўтади.

Замахшарийнинг тутган услубларидан шу кўринадики, у зот “Муфассал” номли китобларида тутганларидек, қатъий, тақсимот қилиш ҳамда дақиқ услуб тутмаганлар. Бу китобда “боб, фасл” сўзларини ўз ўрнида ишлатишга диққат билан эътибор қаратмаганлар яъни китоб бошида боблар, фасллар, мавзуларни зикр қилмаган. Балки, мавзу ўрнига, уч ундош ўзак ҳарфдан иборат феълларнинг бобларини зикр қилиб кетганлар. Ҳозирги келаси замон феъллини фасл остида ёзганлар, буйруқ майлини эса боб остида ёзганлар, ўтган замон феъллини эса бобни ҳам фаслни ҳам остида ёзмаганлар.

Асарнинг аниқланган ягона нусхаси Эроннинг Қум шаҳридаги Маръаший кутубхонасида 4047 рақам остида сақланади. Унинг электрон нусхаси БАА даги “Жамъатул Мажд” марказида 256267 рақам билан рўйхатга олинган. Қўлёзманинг дастлабки ва охириги саҳифаларига Маръаший матбаасининг “Буюк Оятуллоҳ Маръаший Нажафийнинг Қум шаҳридаги умумий кутубхонаси” мазмунидаги муҳри босилган.

Бу қўлёзма насх хати билан ёзилган. Матндаги аксарият сўзларнинг ҳаракатлари берилган. Қўлёзма 653/1255 йил китобат қилинган. Маълумки, Маҳмуд Замахшарий умрининг охирида ўз юрти Хоразмга қайтиб келади ва 538 йил зу-л-ҳижжа ойи, яъни 1144 йил июнь ойи арафасида 69 ёшида Урганчда вафот этади. Демак ушбу нодир манба олим вафотидан 11 йил кейин китобат қилинган.

Бу қўлёзманинг аввалги саҳифасининг юқори қисмида баъзи шеърӣ байтлар битилган. Ниҳоясида эса китобнинг номи зикр қилинади,

аммо муаллифнинг исмлари айтилмайди. Иккинчи саҳифанинг юқори қисмида китобнинг номи ҳамда муаллифнинг исми зикр қилинади. Сўнг бу нусха сақланган китоблар мажмуасини эгасининг исми ҳам зикр қилинган, унда: “Муфид фи-т-тасриф” китоби шайх, буюк имом, олим, муфассир, фозил, Жоруллоҳ, аллома, Хоразм фаҳри Маҳмуд ибн Умар Замахшарий раҳимахуллоҳнинг асарларидан биридир. Котиб Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ”.

Асар қуйидаги жумлалар билан бошланган: “Бисмиллаҳир Роҳманир Раҳим, Аллоҳим яхшиликни тугал қилиб бергин. Барча ҳамдлар оламларнинг Рабби Аллоҳга, саловотлар Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи васаллам)га ва оила-аҳлининг барчаларига бўлсин. Имом, аллома, Хоразм фаҳри, Жоруллоҳ, аллома, дин устози Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий айтадилар...”

Қўлёзма “Масжид, матлиъ, мансик, манбит, мафрик, масқит, мажзир, маҳшир, машрик, мағриб – шоз(кам учрайдиган эъроб) дир. Қиёсга кўра “фатҳа” билан бўлади, чунки у “яфъулу” бобидан. Аллоҳ билувчироқ. Китоб Аллоҳнинг инояти ва гўзал тавфики ила Аллоҳ таолонинг раҳматини умид қилган Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг кўли билан 653/1255 йилнинг рабиъу-л -оҳар ойида якунига етди” мазмунидаги маълумот билан якунланган.

Аллома Маҳмуд Замахшарийнинг “Муфид фи-т-тасриф” асари морфологияга оид янги топилган манба саналади. Унда олим араб тили қонун-қоидаларини жуда тушунарли услуб билан изоҳлаб берган. Манбашунослик аъёналарига кўра оддий халқ севиб ўқиган ва эл орасида кенг тарқалган асарлар котиблар томонидан кўплаб нусхаларда китобат қилинган. Лекин Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб ушбу асарнинг Ўзбекистон ва хорижий мамлакатлар фондларида бирорта қўлёзмаси учрамади. Бу ҳолат дунё замахшарийшунослари олдида ўрганилиши зарур бўлган кўплаб илмий масалалар мавжудлигига ишора қилади.